

Araştırma Makalesi

Basra Körfezi Ülkelerinde Modern Devlet ve Din Eğitimi

Birol Başkan¹

Öz

Bu makale, Basra Körfezi'ne kıyaslı olan Arap ülkelerinde modern devletin inşası sürecinde din eğitiminin değişimini ele almaktadır. Bu bölgede modern devlet öncesi dönemde din eğitimi özel şahıslar tarafından tamamen özerk bir şekilde yürütülmüştür. Ancak din eğitimi, toplumun her kesimine ulaştırılmamış ve oldukça temel seviyede kalmıştır. Modern devletin inşası ile din eğitimin devlet eliyle yürütülmeye başlaması ise kuşkusuz tarihî özerkliğinin sonunu getirmiştir. Buna karşın modern devlet, din eğitiminin toplumun her kesimine ulaştırabilmiş ve sınırları içinde uzmanlık seviyesinde sunulmasının imkânlarını da yaratabilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Din eğitimi • Modern devlet • Din Adamları (Ulema) • Suudi Arabistan • Körfez ülkeleri

¹ Birol Başkan (Dr.), The Middle East Institute. Eposta: birolbaskan@yahoo.com

Din olgusu son derece karmaşık bir olgudur; öyle ki bu olguyu tarif eden tek bir tanım üzerinde dahi anlaşmak zor olabilir. Din felsefecisi John Hick'in de gözlemlediği gibi "Din bir antropolog için belirli bir şey ise sosyolog için başka bir şey, psikolog için başka (ve elbette başka bir psikolog için başka bir şey), Marksist için başka, mistik için başka, Zen Budisti için başka ve Yahudi veya Hristiyan için başka bir şeydir." (Crawford, 2002, s. 3).

Dinler, öncelikle mensuplarından beş duyu organları ile deneyimleyemedikleri şeylere inanmalarını (akideler) ister ki bu inançların başında her şeye gücü yeten bir Tanrı veya Tanrıların varlığı gelir. Dinler, salt inanç düzeyinde de kalmaz, bazı ritüellerin (ibadetler) bireysel olarak ve/ veya cemaatle yerine getirilmesini Tanrı veya Tanrılara karşı bireysel/ cemaatsal sorumluluk olarak belirler. Nihayet dinler, popüler söylemle vicdanlarda kalmaz, bireylerin, cemaatlerin, hatta devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde belirli değerlerin gözetilmesini ve bazı normlara göre yaşanılmasını (muameleler) talep eder.

İslam dini örneğinde olduğu gibi dinin esas aldığı akideler, ibadetler ve muamelelerin toplamı devasa bir yekûn oluşturur. Öylesine bir yekûn ki tamamına tek bir kişinin vâkıf olması hemen hemen imkânsızdır. Dolayısıyla dinin inanç, ibadet ve muamele taleplerinin hayata geçirilebilmesi ve nesilden nesile, icabında zamanın ve şartların değişimiyle dönüştürülerek aktarılabilmesi ancak sistematik bir din eğitimi ile mümkündür.

Müslüman dünya için modern zamanların, kabaca XIX. ve XX. yüzyıllar, büyük oranda Avrupa-Amerika merkezli askerî, ekonomi-politik ve kültürel hegemonyanın gölgesinde geçtiği konu ile ilgili olanların malumudur. Bu yüzyılların karakteristiğini de büyük oranda Müslüman dünyada yaşanan geniş kapsam ve çeşitliliğe sahip değişim ve dönüşümler belirledi.

Bu noktada bizi ilgilendiren soru Batılılaşma veya modernleşme adı verilen bu sürecin din eğitimi nasıl etkilediği olmakla birlikte, akademik makale boyutundaki bir çalışmada bu soruyu kapsamlı ve tatmin edici şekilde cevaplamının olanaksızlığı ortadadır. Bu yüzden çalışma, zorunlu olarak getirilen üç önemli kısıtlamanın çerçevesinde yürütülmüştür. İlk kısıt coğrafidir. Bu çalışma, Basra Körfezi'ne kıyısı olan beş Arap ülkesi, Bahreyn, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) örnekleri üzerinden yukarıdaki soruya ışık tutmaya çalışacaktır. Bu beş ülkenin yaşadığı modernleşme tecrübesi Müslüman dünyanın genelini yaşadığı modernleşme tecrübesini hakıyla temsil etmese de konuyla alakalı çizilecek her resim, Körfez ülkeleri olmadan eksik kalacağı için çalışmanın sağlayacağı faydanın elzem olduğu düşünülmektedir. İkinci kısıt yazılı kaynaklarla alakalıdır. Körfez ülkelerinin yer aldığı ve çöl ikliminin hâkim olduğu bir coğrafyanın petrol ihracının başlandığı 1950'lere kadar insani ve ekonomik kaynaklar açısından fakir kaldığı bilinmektedir. Bu fakirlikten dolayı İran, Anadolu veya Mısır merkezli çevre imparatorluk ve dev-

letler bu bölgeye, kutsal şehirler Mekke ve Medine'nin olduğu Hicaz bölgesi hariç, ilgi göstermemiştir. Bu durumun neticelerinden biri petrol öncesi döneme ait yazılı kaynakların yok denecek kadar az olmasıdır. Dahası petrol sonrası döneme ait, diğer bir deyişle 1950'den sonrasına ait yazılı kaynaklar da özellikle ilk on yıllarda -daha öncesine nispeten fazla olmakla birlikte- sınırlıdır. Dolayısıyla din eğitiminde yaşanan değişim ve dönüşümün eksiksiz bir kronolojik anlatısı var olan yazılı kaynaklarla neredeyse imkânsızdır. Üçüncü kısım din eğitiminin hangi düzlemde tartışılacağı ile alakalıdır. Din eğitimi, kaba bir ayrım ile dinî eğitimin içeriği ve onun özerkliği olmak üzere iki ayrı düzlemde tartışılabilir. Dinî eğitimin içeriği, adından da anlaşılacağı gibi herhangi bir ülkede veya bölgede sağlanan dinî eğitimin karakteristiğini belirlemektedir. Bu bağlamda dinî eğitimin Cemaledin Afgani ve Muhammed Abduh'un öncülüğünü yaptığı Modern İslam düşüncesinden ne kadar etkilendiği, Literalist Sefilik akımının ne kadar etkisinde kaldığı, geleneksel itikadi ve ameli mezheplerle uyumunu ne kadar koruyabildiği gibi verilen eğitimin içeriğine ışık tutabilecek bazı kritik sorular ortaya çıkmaktadır. Din eğitiminin özerkliği ise din eğitiminin finansal, organizasyonel ve operasyonel olarak din adamlarının haricindeki gruplardan, özellikle yönetici kesimlerden veya devletten ne kadar özerk kalabildiği ile alakalıdır. Makale boyutunda bir akademik çalışmada her iki düzlemi de takip mümkün değildir. Üstelik din ilimlerinde uzmanlık sağlamadan din eğitiminin içeriğini çözümlenebilmenin olanaksızlığı dolayısıyla bu çalışma, sadece din eğitiminin özerkliğine yoğunlaşacaktır.

Modern-Öncesi Döneme Bakış²

Körfez ülkeleri, petrolün ticari büyüklükte ihracatına başladıkları 1950'lerde girdikleri modernleşme sürecinde din eğitimini dönüştürecek adımları da atmaya yöneldiler. Bu adımlar atılmadan evvel, mesela XX. yüzyılın ilk yarısında, özellikle Basra Körfezi sahillerine komşu emirliklerde din eğitimi en temel seviyede *küttab* (Arapça yazmak manasına gelen k-t-b fiilinin köklerinden türetilmiş ve okul anlamına gelen bir kelime) adı verilen okullarda mümkündü. Bu okullar temel dinî bilgileri vermenin yanı sıra Arapça okuma ve yazma bilen, özellikle Kur'an-ı Kerim okuyabilecek öğrenciler yetiştirmeyi hedefliyordu. Nitekim bu okullardan mezun olmanın şartı Kur'an'ı doğru ve düzgün okuyabilmek olarak belirlenmişti. Bununla birlikte bazı küttab okullarında okuma yazmaya ek olarak temel aritmetik bilgisi de öğretilmekteydi.

Küttab okullarını gelişmiş kurumlar olarak düşünmek mümkün değildir. Ekseriyetle küttab okullarına hasredilmiş bir bina bile olmayıp eğitim mahalle camileri veya camilere eklenen odacıklarda yürütülüyordu. Bazı durumlarda özel şahıslar, genellikle hocalar, evlerini küttab okulu olarak hizmete sunuyordu. Bunun ötesindeki

2 Bu bölümdeki tartışma üzerine önemli çalışmalar mevcuttur: bk. Al-Misnad (1984) ve Al Sharaf (1992).

sorun ise küttab okullarında takip edilen eğitimin herhangi bir standarda bağlı olmasıydı. Eğitimin içeriği, seviyesi ve kalitesi tamamen hocanın bilgisine ve elindeki eğitim kaynaklarına göre değişiyordu. Esasen yüksek seviyede olmasa da belirli bir dinî eğitim almış kişilerden oluşan ve birçoğunun lakabı dinî öğrenciler için kullanılan *molla* veya son derece dindar kişi anlamında *mutavva* olan küttab hocalarının geçmesi gereken standart bir eğitim de söz konusu değildi.

Küttab okullarından mezun olan öğrencilerin din eğitimlerini devam ettirme imkânları açısından Suudi Arabistan'ı diğer Körfez ülkelerinden ayırmak gerekir. Zira Arap yarımadasına hâkim çöl iklimi ve onun yarattığı fakirlik İstanbul, Kahire, Tunus, Şam, Bağdat ve benzeri şehirlerde gelişen devasa medrese sisteminin bu bölgede gelişimini ciddi ölçüde engellemiş ve bütün Arap yarımadasında sadece kutsal şehirler Mekke ve Medine'de verilen din eğitimi, adı geçen şehirlerle rekabet edebilecek düzeye erişebilmişti. Mekke ve Medine'nin haricinde, bugünkü Suudi Arabistan'ı oluşturan bölgelerden yalnız Necid'de din eğitimi kapsamlı sayılabilecek seviyede gelişmişti. Bu bölgede yetişmiş din adamlarının tanınmaya başlaması ilk olarak XVI. yüzyılda gerçekleşti. Takip eden yüzyıllarda Necid'de yetişen ve sayıları giderek artan din adamları, zamanla Diriya (daha sonra Riyad), Uşaykir, Unayza, Mucamma ve Şakra gibi Necid şehirlerini ufak çaplı da olsa din eğitim merkezleri hâline getirdiler. Öyle ki XX. yüzyılın başında Necid bölgesi, kadılık görevini yürütebilecek din adamlarının yetiştiği bir merkez vasfını kazanmıştı.³ Bununla birlikte Necid'deki eğitimi İstanbul, Kahire, Mekke, Medine gibi şehirlerde verilen eğitimle kıyaslamak haksızlık olur. Her şeyden önce İstanbul ve benzeri şehirlerdeki din eğitimin verildiği medreseleri de içine alan ve zengin vakıflarla finanse edilen külliyeler Necid'de yoktu. Bu yoksunluk dolayısıyla din adamlarının ellerindeki sınırlı finansal kaynaklarla sürdürülen din eğitimi camilerde, hatta din adamlarının evlerinde veriliyordu. Din alanında uzmanlaşmak isteyenler ise kendi imkânları ile eğitimlerini finanse etmek zorunda kalıyordu. Bu yüzden din eğitimi teorik olarak herkese açık olsa da pratikte ancak belirli imkânlarla sahip kişiler için mümkündü. Söz konusu kişiler ise daha çok din adamlarının ve zengin tüccarların çocuklarıydı. Nihayet bu süreç, din adamlarının oligarşik bir grup hâline gelmesine de uygun bir ortam oluşturmuştu.⁴

Necid bölgesinde din eğitimi veren hocalar salt din eğitiminde uzmanlaşmamışlardı. Din adamı biyografilerinde ismi sıklıkla geçen din adamlarının hemen hemen tamamının sadece din eğitimini uhdelerine almadıkları, buldukları şehrin büyük camisi için de imam-hatiplik görevini yerine getirdikleri gibi kadılık makamını da işgal ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte mevcut kaynaklar bakıldığında Necid'de kapsamlı bir din eğitimi almanın ve dolayısıyla herhangi bir mesleki uzmanlaşmanın mümkün olmadığı da anlaşılmaktadır. Zira hocaların uzmanlıkları belirli alanlarla sınırlı olup Han-

3 Necid bölgesinde din adamlarının ortaya çıkışına dair bk. Al-Juhany (2002).

4 Din adamlarının hemen bütün Müslüman ülkelerde oligarşik bir grup oluşturduğunu düşünüyorum. Ancak bu gözlem daha kapsamlı ampirik çalışmalarla teyit edilmelidir.

belilik harici mezheplerin fıkıhları, yine literalist bir kelam anlayışı dışında alternatif kelam okulları ile tasavvuf üzerine eğitim alma olanağı bulunmamaktaydı.⁵

Kuveyt, Bahreyn, Katar ve BAE'yi oluşturan emirliklerde yaşayan kişiler, küttab okulundaki eğitimlerini tamamladıktan sonra daha yüksek seviyede din eğitimi alabilmek için yarımada'daki Hicaz ve Necid bölgeleri ile Mısır, Suriye, Irak ve Hindistan gibi ülkelere seyahat etmek durumunda kalıyordu. Aynı iklim koşullarındaki Necid bölgesinin aksine yarımada'nın adı geçen bölgelerinin din eğitim merkezleri ortaya çıkarmamasının en bariz sebebi olarak yerleşim bakımından elverişsizlikleri üzerinde durulması isabetli olacaktır. Buna göre Necid'in geniş bir alana yayılan vahaları çok eski çağlardan itibaren yerleşim merkezi olarak nüfus çekebilmiştir ki İslam'ın ilk dönemlerinin meşhur Yemama bölgesi bugün itibarıyla Necid'in bir parçasıdır. Belirtilen durum yarımada'nın Körfez sahillerinde, sadece Bahreyn adası ve adanın hemen karşısındaki Katif ve Hasa vahalarının benzer bir rol oynamasıyla da teyit edilebilmektedir. Körfez sahillerinin vahalardan mahrum olan kesimleri ise yakın denebilecek zamanlara kadar insan yerleşimine müsait değildi. Nitekim Kuveyt, Katar ve bugün BAE'yi oluşturan emirliklerin başşehirlerinin çoğu XVIII ve XIX. yüzyıl boyunca inci avcılığının artması sonucu ortaya çıkmış olup ekonomileri 1930'lara kadar inci avcılığı ve ihracatına bağımlı kalmıştır. Bu ekonomik yapının din eğitimi üzerinde doğrudan etkisi olmuştur. XX. yüzyıl ilk yarısında devam eden ve *Rihlet fi tarik al-ilm* adı verilen ilmi seyahatler, bürokratik işlemler açısından elbette çok daha kolaydı. Ancak Körfez bölgesinin yukarıda değinilen ekonomik yapısı, bu faaliyetleri bir o kadar zorlaştırıyordu. Zira başka bölge ve/veya ülkelerde sürdürülecek ve aylar, hatta yıllar sürebilecek bir eğitime finansman sağlamak çok az kişi için mümkündü. Daha açık söylemek gerekirse inci avcılığı sistemin en tepesindeki *dov* isimli kayık-gemi sahipleri haricindeki çalışanlarına getirisi oldukça azdı. Üstüne üstlük zaten kıt kanaat geçinen bir aile için din eğitimine yatırım pek de bir anlam da taşımıyordu.

Tablo 1

XX. Yüzyıl Başında Basra Körfezi Kıyılarına Dair İstatistikler

	İnci Avcıları	Toplam Nüfus	%
Acman	781	750	100
Dubai	6.936	10.000	69
Abu Dabi	5.570	11.000	51
Katar	12.890	27.000	48
Umm Al-Kaveyn	1.759	5.000	35
Şarka	5.639	18.750	30
Kuveyt	9.200	37.000	25
Bahreyn	17.633	100.000	18
Katif	3.444	26.000	13
Ras el Hayme	1.360	26.700	5

Kaynak: Carter (2005).

5 Necidli din adamlarının biyografilerini toplayan en kapsamlı çalışma için bk. Al-Bassam (1998).

Basra Körfezi sahillerinin nüfus gücü, inci avcılığı ile görece artan nüfusa rağmen zayıf kalmıştı ve XX. yüzyılın başında dahi bu durum farklı değildi. Dolayısıyla tabloda adı geçen yerleşim merkezlerinin din adamlarına ihtiyacı sınırlıydı. Mesela, 1892’de hazırlanan bir rapora göre Katar’da sadece 34 cami vardı (bk. Kurşun, 2004, s. 18). Nüfusun azlığı ve belirli yerlerde toplanmış olması dinî yargılamayı üstlenecek kadı ihtiyacını da asgariye indiriyor, hatta tek bir kadı Kuveyt, Katar, Abu Dabi, Dubai gibi şehirler için yeterli oluyordu. Bahreyn’de ise birden fazla kadı vardı. Bahreyn’in nüfusu nispeten fazla olmakla birlikte bu durumun asıl sebebi adadaki Şii toplumdur. Bu itibarla hem Sünni hem de Şii kadısı bulundurmamak gerekiyordu. Aynı durum, Şiiilerin toplumun önemli bir kısmını oluşturduğu Katif ve Hasa için de geçerliydi. Bununla birlikte gerek imam hatip seviyesinde gerekse kadılık seviyesinde din adamı ihtiyacı rahatlıkla başka ülkelerden din adamı davet edilerek karşılanabiliyordu.

Kısaca modern öncesi dönemde, bütün Körfez ülkelerinde ancak temel seviyede din eğitimi mevcutken imam hatip ve kadı yetiştirebilecek seviyedeki din eğitimi sadece Suudi Arabistan’da alınabiliyordu. Her iki seviyedeki din eğitiminin de yönetici ailelerden mutlak anlamda bağımsız olmamakla birlikte bariz bir özerk karakteri gösterdiği rahatlıkla söylenebilir. Bu iddianın en güçlü dayanağı, kuşkusuz, din eğitiminin bizzatı kendilerini mükellef kılan kişilerce yürütülmesiydi. Her ne kadar bölgedeki yöneticiler, istedikleri kişiyi hâkimiyet alanlarından sürme hakkına ve gücüne sahiplerse de ekseriyetle dinî eğitim veren hocaların dersleri nasıl verdikleri ve neler öğrettiklerine yönelik bir ilgiye sahip değillerdi. İlk bakışta garipsenebilecek olan bu durum, Körfez ülkelerindeki modern öncesi devletin kelimenin tam anlamıyla kabile devleti olduğu göz önüne alındığında olağanlaşmaktadır. Yöneticilik belirli bir ailenin elinde olması sebebiyle monarşik olarak tanımlanabilecek bu yapıda, iktidar herhangi bir kural ve koşula bağlı olmadan babadan oğula, yeğenden amcaya, kuzenden kuzene geçebilmekteydi. Modern öncesi dönemde yönetici kişinin/ ailenin kamusal görevleri, güvenlik ve adaleti sağlamakla sınırlı olduğu hâlde ancak başka güçlerle istişare ve paylaşım ile yerine getirilebiliyordu.

Modern öncesi dönemde yönetici kişi/ ailenin hâkimiyeti altındaki bölgede yaşayan halkın eğitimine yönelik kayıtsızlığının getirdiği şartlar, eğitim bakanlığı veya eğitim müdürlüğü gibi bir makamın varolmayışıyla karakterize edilebilir. Nitekim bu makamın ihdası, ancak devlet okullarının açılmasıyla sağlanabilmiştir. Dolayısıyla modern öncesi dönemde derslerin içeriği, derslerde kullanılan kaynakların denetimi ve standardizasyonu, hatta hocaların yeterliliklerinin denetlenmesi söz konusu dahi değildi. Ayrıca din eğitimi veren kişiler yönetici kişi/ aileden düzenli olarak maaş almıyordu. Mesela küttab okulu hocaları okuttukları öğrencilerin ailelerinin verdikleri hediye veya ücretlerle yetiniyordu. Suudi Arabistan’da daha yüksek seviyede din eğitimi veren din adamlarının ise çoğunlukla başka gelirleri vardı.

Modern öncesi dönemde din eğitiminin devletten özerk olduğuna ilişkin tanım, tam olarak bağımsızlık anlamını taşımamaktadır. Her şeyden önce din adamlarının diledikleri fikri ve konuyu öğretme noktasında tam bir serbestiye sahip olduklarını iddia etmek çok zordur. Zira gerek aileler gerekse diğer din adamları grup baskısı ile din eğitiminin mevcut zaman ve mekânın kabul ettiği ortodoksi sınırları -yarımada boyunca bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu- içinde kalmasını icbar ediyorlardı. Bunun için gerekirse yönetici kişi/ aile nezdinde girişimlerde bulunularak gerekli düzeltici/ cezalandırıcı adımlar da atılıyordu. Elbette bu baskının en güçlü hissedildiği yer, yönetici Suud ailesi ile tarihî bir ittifak yaparak Suudi Arabistan krallığının kurulmasında önemli katkısı olan Vahhabi din adamlarının mutlak manada etkin olduğu Necid idi.⁶

Modern Dönemde Din Eğitimi – 1950 Sonrası

Temel Din Eğitimi

Bu çalışmada ele alınan Körfez ülkeleri arasından topraklarında petrol bulunan ilk ülke Bahreyn oldu. 1932’de Bahreyn’de yapılan keşfin ardından, Suudi Arabistan ve Kuveyt’te 1933, Katar’da 1939 ve BAE’de ise 1958 itibarıyla petrol keşfedildi. Ancak petrolün ticari boyutta ihracatı, İkinci Dünya Savaşı’nın bitmesini beklemek zorunda kaldı. Savaşın hemen sonrasında tekrar başlayan çalışmalar, 1940’ların sonundan itibaren zenginlik olarak akmaya başladı ve Körfez tarihinde yeni bir çağ açtı: Petrol Çağı.

Petrolün getirdiği zenginlik, Körfez ülkelerinin tarih boyunca karşı karşıya kaldığı kaynak kısıtını önemli ölçüde giderdi. Bu süreçte Körfez ülkeleri, petrol gelirleriyle kapsamlı bir modernleşme girişimi başlattı ve altyapıdan güvenliğe, sağlıktan adalete hemen her alanda devlet kapasitesini geliştirecek yatırımlar yaptı.

Körfez ülkeleri, aynı süreçte devletin kendi sağladığı eğitim sistemine de önemli yatırımlar yaptılar.⁷ Böylelikle ilkokul, ortaokul ve lise seviyelerinde öğrenci yetiştiren genel eğitim okullarından teknik meslek okullarına kadar uzanan geniş bir yelpazede eğitimin sunulduğu bir eğitim sistemini hayata geçirdiler. Körfez ülkeleri, ayrıca devlet eğitim sistemini geliştirmeye başladıkları ilk yıllardan itibaren eğitim programlarında din derslerine muhakkak yer verdiler. Mesela, Suudi Arabistan’da 1947-1948 eğitim yılının ilkokul ders programının ağırlıklı kısmını din dersleri oluşturuyordu. Bu derslere ve her birine ayrılan ders saatlerine aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.⁸

6 Bu konuda akademik yazın devasa bir yekûn tutar. Bir örnek olarak Commins (2006). Türkçe kaynak olarak ise Büyükkara (2016).

7 Körfez ülkelerinde ilk modern eğitim veren okullar tüccar sınıfının nispeten güçlü olduğu Bahreyn, Kuveyt ve BAE’de 1900’lerden başlayarak açıldı. Ancak tüccar sınıfının ana zenginlik kaynağı olan inci avcılığının 1930’lar itibarıyla çökmesi, bu okulları da etkiledi. Petrolün ilk keşfedildiği Bahreyn ve Kuveyt’te devlet bu okulları kendi bünyesine dâhil ederek ilk modern devlet okullarının teşkilini sağladı. Fakat BAE’de petrolün keşfi daha geç olduğu için tüccarlar tarafından açılan okullar devam edemedi ve kapandı. Katar’ın ilk modern okulları ise devlet tarafından ancak 1950’lerin başında açılacaktı.

8 Suudi Arabistan’ın eğitim sistemi üzerine Türkçe bir çalışma için bk. Gündoğdu (2013).

Tablo 2

Suudi Arabistan'da 1947-1948 Eğitim Yılı İlkokul Ders Programı – Din Dersleri

Dersler	Sınıflar					
	1	2	3	4	5	6
Kur'an	18	15	12	6	3	3
Kur'an Okuma	2	-	-	1	1	-
Tevhid	-	2	4	4	3	3
Fıkıh	2	2	3	4	3	2
Hadis	-	-	-	-	2	2
Toplam	24	19	19	15	12	11
Haftalık Toplam Ders Saati	28	34	34	34	34	34

Kaynak: Trial & Winder (1950).

Diğer Körfez ülkeleri de devlet eğitim sistemlerini inşa etmeye başladıkları ilk yıllar itibarıyla ders programlarına din dersini dâhil ettiler. Ancak Suudi Arabistan'dan farklı olarak diğer Körfez ülkeleri, eğitim programlarına sadece bir tane din dersi koydular ve bu ders için daha az ders saati ayırdılar. Mesela Bahreyn'de uygulanan ilkökul ders programına göre haftalık olarak Kur'an dersine ayrılan zaman birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar 4, beşinci sınıftan yedinci sınıfa kadar 2 ders saati şeklinde belirlenmişti. Kuveyt'in 1952'ye ait bir ders programına göre aynı ders için ilkökul seviyesinde haftalık olarak ayrılan zaman birinci sınıftan üçüncü sınıfa kadar 4, dördüncü sınıftan yedinci sınıfa kadar 3 ders saati şeklindeydi. Katar'ın 1954'e ait ilkökul ders programında, Kur'an dersine haftalık olarak birinci ve ikinci sınıfta 10, üçüncü ve dördüncü sınıfta 8, beşinci sınıfta 7 ve altıncı sınıfta 5 ders saati ayrıldığı saptanmıştır. Kur'an dersine ayrılan haftalık toplam ders saatleri özeti aşağıdaki tabloda görülebilir.

Tablo 3

Bahreyn, Katar ve Kuveyt'te İlkokul Ders Programı – Kur'an Dersi

Dersler	Sınıflar						
	1	2	3	4	5	6	7
Bahreyn	4/30	4/30	4/3	4/34	2/34	2/34	2/34
Katar	10/34	10/34	8/34	8/34	7/34	5/34	
Kuveyt	4/32	4/34	4/34	3/34	3/34	3/34	3/34

Notlar: 1. Eğik çizgi ile ayrılan değerlerin ilki haftalık olarak din dersine ayrılan saati, ikincisi ise toplam ders saatini gösterir. 2. Bahreyn'e ait ders programı 1940'lara, Katar'a ait program 1954-1957 dönemine ve Kuveyt'e ait program ise 1952'ye aittir. 3. İlkokul Katar'da altı yıl iken, Bahreyn ve Kuveyt'te yedi yıldır. Kaynaklar: Kobaisi (1979) ve Al-Misnad (1984).

Körfez ülkeleri, topraklarında petrol bulunmasının hemen ardından başlattıkları eğitim yatırımlarına takip eden on yıllar boyunca devam etti. Körfez ülkelerinde ilkökul seviyesine ait öğrenci ve öğretmen sayılarında gerçekleşen artışın yıllara göre değişimi, bu gelişime dair bir fikir vermek üzere Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4
Körfez Ülkeleri Devlet Eğitim Sisteminin Büyümesi –İlkokul Seviyesi

Yıllar	1954*	1979	2016
Öğrenci Sayısı			
BAE	12.373	61.681	467.723
Bahreyn	5.396	47.825	112.179
Katar	6.687	27.031	139.194
Kuveyt	13.354	139.443	271.285
Suudi Arabistan	73.600	797.785	3.734.693
Öğretmen Sayısı			
BAE	513	4.474	19.073
Bahreyn	248	2.345	9.303
Katar	456	1.813	11.971
Kuveyt	793	7.947	30.635
Suudi Arabistan	2.250	42.556	319.714

Notlar: * Katar'a ait istatistik 1961'e, BAE'ye ait istatistik 1968'e aittir.

Kaynaklar: UNESCO, Country Annual Reports; WorldBank, DataBank.

Körfez ülkeleri, bu yarım asırlık dönemde elbette ders programlarında farklı zamanlarda birçok değişiklik yaptılar. Ancak din ders(ler)i ders programlarının bir parçası olarak kalmaya devam etti. Mesela, Suudi Arabistan'da 2013'e ait ilkökul ders programına göre dördüncü yıl hariç bütün sınıflarda haftalık 9 saat, dördüncü sınıfta ise 10 saatlik zamanın din derslerine ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 5
Suudi Arabistan'da 2013-2014 Yılı İlkokul Ders Programı – Din Dersleri

Dersler	Sınıflar					
	1	2	3	4	5	6
Kur'an	7	7	7	6	-	-
Kur'an Okuma	-	-	-	-	4	4
Tevhid	1	1	1	1	1	1
Fıkıh ve Davranış	1	1	1	1	2	2
Hadis ve Siyer	-	-	-	2	2	2
Toplam	9	9	9	10	9	9
Haftalık Toplam Ders Saati	30	30	30	33	33	33

Kaynak: Ders programı yazarın arşivindedir (bk. Gündoğdu, 2013).

Aşağıdaki tablo, diğer Körfez ülkelerinde uygulanan ders programlarında din dersine ayrılan haftalık toplam ders saatlerini karşılaştırmalı olarak göstermektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere Suudi Arabistan'la diğer Körfez ülkeleri arasındaki fark aradan geçen yarım asırlık dönemde değişmemiştir. Bu minvalde diğer Körfez ülkelerinin eğitim sistemleri İslami Terbiye isimli tek bir dersin sunulmasını öngörmekte ve bu derse dahi Suudi Arabistan'a kıyasla daha az zaman ayırmaktadır.

Tablo 6

Diğer Körfez Ülkelerindeki 2010 yılı İlkokul Ders Programı – İslami Terbiye Dersi

Dersler	Sınıflar					
	1	2	3	4	5	6
BAE	5/33	5/33	5/33	4/35	4/35	4/35
Bahreyn	3/25	3/25	3/25	2/30	2/30	2/30
Katar	5/31	5/31	5/32	5/34	5/35	5/35
Kuveyt	4/32	4/32	4/32	4/32	4/31	4/31

Notlar: 1. Eğik çizgi ile ayrılan değerlerin ilki din dersine ayrılan saati, ikincisi haftalık toplam ders saatini gösterir. 2. Kuveyt'te ilkokul dört yıldır. Bahreyn'in temel eğitimi ise üçer yıllık üç bölümden oluşmaktadır. Katar ve BAE'de ise ilkokul altı yıldır. Dolayısıyla Bahreyn ve Kuveyt ile Katar ve BAE'yi karşılaştırabilmek için bu iki ülkenin ilk altı sınıfına ait değerler alınmıştır.

Kaynaklar: International Bureau of Education, World Data on Education, 7. Baskı, 2010/2011.

Modern devletin inşası sürecinde açılan devlet okulları, daha önce küttab okullarında verilen din eğitimini de devletin bünyesine aldı ve özel şahısların yürüttüğü dinî eğitimini büyük oranda bitirdi. Denilebilir ki petrol, dinî eğitimin tarihî özerkliğinin de sonunu getirdi. Benzer bir sonuç daha yüksek seviyede din eğitimi için de söz konusu oldu.

Körfez'in İmam Hatipleri

Körfez ülkeleri, eğitim sistemlerinde genel eğitim okullarından daha yoğun şekilde din ilimlerinde uzmanlaşma fırsatı sunan okullara yer verdi. Suudi Arabistan'da Maahad al-İlmî (İlmî Enstitü), diğer Körfez ülkelerinde Maahad al-Dinî (Dinî Enstitü) adı verilen bu okullar Mısır'daki Al-Ezher model alınarak kurulmuştur. Suudi Arabistan'da ilk İlmî Enstitüsünün başkent Riyad'da 1950'de açılmasının ardından bu okulların kurulmasına devam edilerek hem Necid bölgesinin diğer büyük şehirlerinde hem de Hicaz, Asir, Ahsa gibi bölgelerinde yaygınlaşmaları sağlandı.

Suudi Arabistan'da açılan ortaokul ve lise seviyesindeki İlmî Enstitülerde hâlihazırda uygulanan ders programının içerdiği din derslerinin diğer okullarda cari programlara nispetle belirgin bir yoğunluğa sahip olduğu fark edilmektedir. Ortaokul-

Tablo 7

Suudi Arabistan'da İlmî Enstitülerde Uygulanan Ders Programı – Dinî Dersler

Dersler	Ortaokul			Lise		
	1	2	3	1	2	3
Kur'an-ı Kerim	3	3	3	3	3	3
Tefsir	2	2	2	2	2	2
Hadis	2	2	2	2	2	2
Tevhid	2	2	2	2	2	2
Fıkıh	3	3	3	3	3	3
Feraiz	-	-	-	-	2	1
Mustalah	-	-	-	-	1	-
Usul-u Fıkıh	-	-	-	-	-	2
Toplam	12	12	12	12	15	15
Haftalık Toplam Ders Sayısı	34	34	34	34	34	34

Kaynak: İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi Web Sayfası:

<https://imamu.edu.sa/studyprograms/scientificinstitutes/Pages/default.aspx>

dan başlayıp lise sona kadar altı yıllık eğitimin her yılında haftalık üç saat Kur'an-ı Kerim, iki saat Tefsir, iki saat Hadis, iki saat Tevhid (kelam) ve üç saat Fıkıh dersini içeren öğretim programında ayrıca lise ikinci sınıfta iki saat, üçüncü sınıfta bir saat Feraiz (Miras hukuku) dersi ile lise ikinci sınıfta bir saat okutulan Mustalah (terim-bilim) dersi ve üçüncü sınıfta iki saat okutulan Usul-u Fıkıh derslerinin bulunduğu görülmektedir. Aşağıdaki tablo, Dinî Enstitülerin şimdiki hâlde takip ettikleri ders programını göstermektedir.

Suudi Arabistan'ın Maahad al-İlmi adlı kurumuna denk olarak diğer Körfez ülkeleri de Maahad al-Dinî (Dinî Enstitü), adı verilen bir eğitim kurumlarını hayata geçirdiler. Bahreyn 1943'te, Kuveyt 1946'da, Katar 1960'ta, BAE'de ise Ras el Hayme, 1960'ların sonunda ilk Dinî Enstitülerini açtılar.

Suudi Arabistan'ın İlmî Enstitüleri gibi BAE, Katar ve Kuveyt'teki Dinî Enstitüler de ortaokul ve lise seviyesinde eğitim vermektedir. Bununla birlikte Bahreyn'deki Dinî Enstitünün ilkökul, ortaokul ve lise seviyesinde öğrenci yetiştirdiği bilinmektedir. Yine Suudi Arabistan'da olduğu üzere bu okulların ders programları da genel eğitim kurumlarına göre daha fazla din dersi içermektedir. Mesela, Bahreyn'deki Dinî Enstitünün ders programı haftalık olarak ilkokulun ilk üç sınıfı için altı saat, dördüncü, beşinci ve altıncı sınıfları için haftalık sekiz saat, ortaokulun tamamı için dokuz saat, lise birinci sınıf için 10 saat, ikinci sınıf için dokuz saat ve üçüncü sınıf için 11 saat din dersi verilmesini öngörmektedir. Aşağıdaki tablo Bahreyn'deki Dinî Enstitüde verilen din dersleri göstermektedir.

Tablo 8

Bahreyn'deki Dinî Enstitüde Uygulanan Ders Programı – Dinî Dersler

Dersler	İlkokul Sınıflar					
	1	2	3	4	5	6
Kur'an-ı Kerim	3	3	3	3	3	3
Fıkıh	2	2	2	2	2	2
Siyer	1	1	1	1	1	1
Hadis	-	-	-	1	1	1
Tevhid	-	-	-	1	1	1
Toplam	6	6	6	8	8	8
Haftalık Toplam Ders Saati	30	30	30	35	35	35
Dersler	Ortaokul			Lise		
	1	2	3	1	2	3
Kur'an-ı Kerim	2	2	2	2	1	1
Tefsir	1	1	1	2	2	3
Tecvid	1	1	1	-	-	-
Fıkıh	2	2	2	3	3	3
Siyer	1	1	1	-	-	-
Hadis	1	1	1	2	2	2
Tevhid	1	1	1	1	1	1
Toplam	9	9	9	10	9	10
Haftalık Toplam Ders Saati	35	35	35	35	35	35

Kaynak: Bahreyn Eğitim Bakanlığı, Uluslararası Eğitim Konferansı'na 2004'te sunulan rapordan alınmıştır.

Ortaokul ve lise seviyesinde ders veren Katar'daki Dinî Enstitünün ders programı hemen hemen aynı ders saatlerini dinî derslere ayırmakla birlikte Bahreyn'deki Dinî Enstitüden bazı farklılıklara da sahiptir. Bu durum, Körfez ülkelerinin Dinî Enstitülerinde takip edilen ders programlarının yeknesak olmadığının bir göstergesidir. Aşağıdaki tablo Katar'daki Dinî Enstitüye ait ders programını göstermektedir.

Tablo 9

Katar'daki Dinî Enstitüde Uygulanan Ders Programı – Dinî Dersler

Dersler	Ortaokul			Lise		
	1	2	3	1	2	3
Fıkıh	3	3	3	2	3	3
Tevhid	1	1	1	-	2	2
Tefsir	2	3	3	2	2	3
Hadis	2	2	2	2	2	2
Siyer	1	1	1	-	-	-
İslami Konular	-	-	-	1	1	1
Toplam	9	10	10	9	10	11
Haftalık Toplam Ders Saati	35	35	35	35	35	35

Kaynak: Katar Eğitim Bakanlığı, Uluslararası Eğitim Konferansı'na 2001'de sunulan rapordan alıntıdır.

Din eğitimi yapılanması bakımından Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleri arasındaki temel fark, mevzubahis ülkelerin aksine Suudi Arabistan'daki İlmî Enstitülerin Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olmamasıdır. Kuruldukları ilk yıllarda Suudi Arabistan müftüsünün kontrolüne verilen İlmî Enstitüler, 1974'te yine aynı yıl kurulan İmam Muhammed bin Suud Üniversitesinin bünyesine dâhil edilmiştir. Nitekim Suudi Arabistan İlmî Enstitüleri hâlen bu üniversiteye bağlı olarak eğitim verirken diğer Körfez ülkelerinin Dinî Enstitüleri öğrencilerini Millî Eğitim Bakanlıklarının kontrolünde yetiştirmektedir.

Suudi Arabistan'daki İlmî Enstitülerin bir üniversitenin bünyesine alınmasından bir süre sonra Millî Eğitim Bakanlığı tarafından dinî derslerin daha yoğun olduğu Medaris Tahfiz el Kur'an el-Kerim (Kur'an-ı Kerim'i Ezberleme Okulları) kuruldu. 1970'lerin sonunda lise seviyesinde kurulan bu okulların 1990'lardan itibaren ilkokul ve ortaokul seviyeleri de açıldı. Aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere bu okulların ders programı yoğun bir şekilde Kur'an-ı Kerim ve diğer dinî dersleri içermektedir.

Nihayet BAE, Katar ve Kuveyt'te ortaokul ve lise seviyesinde, Bahreyn'de ise her seviyede eğitim veren Dinî Enstitülerin, devlet eğitim sistemi bütün olarak göz önüne alındığında son derece marjinal bir konum işgal ettiklerini söylemek gerekmektedir. Hâlihazırda Bahreyn ve Katar'da birer tane Dinî Enstitü varken BAE'de 4, Kuveyt ise 9 tane Dinî Enstitü vardır. Suudi Arabistan'da ise dinî derslerin çok daha yoğun olduğu İmam Muhammed bin Suud Üniversitesine bağlı 60 tane İlmî Enstitüye karşın Millî Eğitim Bakanlığına bağlı 1982 tane Kur'an-ı Kerim Ezberleme Okulu eğitim vermektedir. Bu durum ise aslında tarihi ayrışmanın devam ettiğini göstermektedir.

Tablo 10
Suudi Arabistan'da Kur'an-ı Kerim Ezberleme Okulları Ders Programı

Dersler	İlkokul (Sınıflar)					
	1	2	3	4	5	6
Kur'an Hıfz	11	10	10	10	9	9
Kur'an Tilavet	-	5	5	3	3	3
Tecvid	-	-	-	1	1	1
Tevhid	1	1	1	1	1	1
Fıkıh ve Davranış	1	1	1	1	1	1
Hadis ve Siyer	-	-	-	2	2	1
Toplam	13	17	17	18	17	16
Haftalık Toplam Ders Saati	30	30	30	34	34	34
Dersler	Ortaokul (Sınıflar)					
	1	2	3			
Kur'an Hıfz	8	8	8			
Kur'an Tilavet	2	2	2			
Tecvid	1	1	1			
Tefsir	2	2	2			
Tevhid	2	2	2			
Fıkıh	2	2	2			
Hadis	1	1	1			
Toplam	18	18	18			
Haftalık Toplam Ders Saati	35	35	35			
Dersler	Lise (Sınıflar)					
	1	2	3			
Kur'an Hıfz ve Tilavet	5	5	5			
Kur'an İlimleri	3	-	-			
Yedi Lehçeli Okuma Hükümleri	3	4	4			
Tefsir	2	2	2			
Hadis ve İslami Kültür	1	1	1			
Tevhid	1	1	1			
Fıkıh	1	1	1			
Feraiz ve Miras İlimleri	-	-	2			
Fıkıh ve Usul Tarihine Giriş	-	-	2			
Hadis İlimlerine Giriş	-	2	-			
Toplam	16	16	16			
Haftalık Toplam Ders Saati	35	37	38			

Kaynak: Ders programı yazarın arşivindedir (ayrıca bk. Gündoğdu, 2017).

Körfez'de Yüksek Din Eğitimi

Suudi Arabistan'ın İlmî Enstitü ve Kur'an-ı Kerim Ezberleme Okulları ile BAE, Bahreyn, Katar ve Kuveyt'in Dinî Enstitüleri lisans öncesi eğitim kurumları olup hem yüksek öğrenim görmek isteyenlerin hem alanın gerektirdiği uzman ihtiyacının oluşturduğu gereklilik karşısında Körfez ülkelerinin lisans seviyesinde dinî eğitimi verebilecek nitelikte öğretim kurumlarının teşkiline yöneldiği bilinmektedir.

Körfez ülkeleri içinde yüksek öğretim kurumlarının öncülüğünü Suudi Arabistan yapmıştır. Nitekim lisans düzeyinde din eğitimi verecek şekilde yapılandırılan ilk Şeri-

at Fakültesi 1949 yılı itibariyle Mekke’de kuruldu. Bunu takiben Riyad’da da bir Şeriat Fakültesi 1953 yılında açıldı ve bu iki kurum daha uzun yıllar fakülte düzeyinde eğitim vermeye devam etti. Arabistan’ın ilk dinî üniversitesi olan Medine İslam Üniversitesi ise ancak 1961’de kurulabildi. Bu üniversitenin ilk öğrencilerini kabul etmesinden dört yıl sonra, 1965’te Riyad’da kurulan Yüksek Yargı Enstitüsünün (Al-Maahad al-Ali l’il Kada) başat amacı, adından da anlaşıldığı gibi dini hakimler yetiştirmektir. Suudi Arabistan ikinci dinî üniversitesine 1974’te Riyad’taki Şeriat Fakültesi ve Yüksek Yargı Enstitüsü ile 1953’te yine Riyad’ta kurulan Arapça Fakültesi birleştirilmesiyle oluşturulan İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi ile kavuştu. Mekke’deki Şeriat Fakültesi de benzer şekilde 1981’de Umm Al-Kura Üniversitesine dönüştürüldü ve bu üniversite Suudi Arabistan’ın üçüncü dinî üniversitesi unvanını aldı.

Bu dinî üniversitelerin Şeriat Fakültelerinde takip edilen ders programlarına dair bir fikir vermesi için İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi Şeriat Fakültesinin ders programı aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 11

İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi – Şeriat Fakültesi Ders Programı

Dersler	Dönemler							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Fıkıh Tarihi	2	-	-	-	-	-	-	-
İbadet Hadisleri	3	3	-	-	-	-	-	-
Tevhid	3	-	2	2	2	3	-	-
Nahiv	2	2	2	2	2	2	-	-
İbadetler Fıkhı	5	5	5	-	-	-	-	-
Hadis Mustalahı/ Usulü	2	-	-	-	-	-	-	-
Şer’i Hükümler	3	-	-	-	-	-	-	-
Kur’an-ı Kerim	1	1	1	1	1	1	1	1
Ahkâm Ayetleri Tefsiri	3	3	3	-	2	-	-	-
Kur’an İlimleri	-	2	-	-	-	-	-	-
Ahkâm Delilleri	-	4	3	3	2	-	2	-
İslami Değerler	-	2	-	-	-	-	-	-
Bilgisayar	-	1	-	-	-	-	-	-
Arap Edebiyatı	-	-	1	-	-	-	-	-
İlm-i Hilaf ve Tartışma	-	-	2	-	-	-	-	-
Suudi Arabistan Tarihi	-	-	2	-	-	-	-	-
Hadis Tahrici	-	-	1	-	-	-	-	-
İslami Sistem	-	-	-	2	-	-	-	-
Düşünme Becerileri	-	-	-	2	-	-	-	-
Muamelat Hadisleri	-	-	-	2	-	-	-	-
Siyer	-	-	-	2	-	-	-	-
İş Ahlakı	-	-	-	2	-	-	-	-
Şeriatın Gayeleri	-	-	-	2	-	-	-	-
Muamelat Fıkhı	-	-	-	4	5	-	-	-
İktisadi Kaynaklar	-	-	-	1	-	-	-	-
Fıkıh Kaideleri	-	-	-	-	2	2	-	-
Şer’i Siyaset	-	-	-	-	2	-	-	-
Araştırma Metotları	-	-	-	-	1	-	-	-
Miras Hukuku	-	-	-	-	2	2	2	-

Tablo 11

İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi – Şeriat Fakültesi Ders Programı

Lafız Delilleri	-	-	-	-	-	4	4	-
Aile Hadisleri	-	-	-	-	-	2	-	-
Aile Fıkhı	-	-	-	-	-	4	2	-
İslami Terbiye Usulü	-	-	-	-	-	2	-	-
İlmî Araştırma (Fıkıh)	-	-	-	-	-	1	-	-
İlmî Araştırma (Fıkıh Usulü)	-	-	-	-	-	-	1	-
Eğitim Metot ve Yolları	-	-	-	-	-	-	2	-
Eğitim Psikolojisi	-	-	-	-	-	-	2	-
Tali Hükümlerin Tahriri	-	-	-	-	-	-	2	-
Ceza Fıkhı	-	-	-	-	-	-	2	-
Yargı Sistemlerine Giriş	-	-	-	-	-	-	2	-
Hudut ve Tazir Fıkhı	-	-	-	-	-	-	2	-
İçtihat	-	-	-	-	-	-	-	2
Hudut ve Yargılama Had.	-	-	-	-	-	-	-	2
Yargılama Fıkhı	-	-	-	-	-	-	-	2
Güncel Fıkıh Problemleri	-	-	-	-	-	-	-	2
Yiyecek – Yeminler Fıkhı	-	-	-	-	-	-	-	2
Yargılama Sistemleri	-	-	-	-	-	-	-	2
Özel Eğ. Met. ve Pratik Eğ.	-	-	-	-	-	-	-	2
Modern Düşünce Sorunları	-	-	-	-	-	-	-	2
Eğ. Yön. ve Siy. ve Pratik Eğ.	-	-	-	-	-	-	-	2
İlmî Araştırma (İs. Kültür)	-	-	-	-	-	-	-	1
Dinler ve Mezhepler	-	-	-	-	-	-	-	2

Not: Derslere karşılık gelen değerler dersin kredi miktarını vermektedir.

Kaynak: İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi Web sayfası:

<https://units.imamu.edu.sa/deanships/admission/programs/Pages/default.aspx>.

Suudi Arabistan, yukarıda adı geçen üç üniversiteye ek olarak yeni bir dinî üniversite açmadı. Ancak 1981'den önce ve sonra kurduğu üniversitelere dinî fakülteler açtı. Mesela, Taif Üniversitesi, Cezan Üniversitesi, Al-Cuuf Üniversitesi, Heyl Üniversitesi ve Tebuk Üniversitesi Şeriat ve Hukuk Fakültesi, Kral Halid Üniversitesi ve Necran Üniversitesi Şeriat ve Dinin Esasları Fakültesi açarken Kasim Üniversitesi de Şeriat ve İslami Çalışmalar Fakültesini açtı. Bu gelişme ile paralel olarak adı geçen üç dinî üniversite de bünyesinde farklı alanlara yönelik fakülteler açarak sadece dinî ilimler üzerine öğretim yapan kurumlar olmaktan çıktı. Mesela, hâlihazırda İmam Muhammed bin Suud Üniversitesinin bünyesinde Fen Bilimleri Fakültesi, Ekonomi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bilgisayar ve Bilgi Bilimleri Fakültesi, Dil ve Tercüme Fakültesi, Medya ve İletişim Fakültesi, Sosyal Bilim Fakültesi, Tıp Fakültesi ile Mühendislik Fakültesi bulunmaktadır. Aynı şekilde Umm Al-Kura Üniversitesi de dinî fakültelerin yanında Fen Bilimleri, Mühendislik, Tıp ve İnsani ve Sosyal Bilimler alanlarında eğitim veren 14 farklı fakülteyi kapsayan bir yapılanmaya sahiptir. Medine İslam Üniversitesi ağırlıklı olarak dinî bilimlere yoğunlaşma işlevini korumuş olmakla birlikte Fen Bilimleri Fakültesi ile Mühendislik Fakültesine de bünyesinde yer açmıştır.⁹

9 Bu fakülteler için ilgili üniversitelerin web sayfalarına bakınız: İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi için <https://imamu.edu.sa/Pages/default.aspx>; Umm Al-Kura Üniversitesi için <https://uqu.edu.sa>; Medine İslam Üniversite için <http://iu.edu.sa/>

Dinî üniversitelerin Fen Bilimleri veya Mühendislik fakültelerindeki bölümlerin ders programları, diğer üniversitelerin benzer bölümlerinin ders programları ile kıyaslandığında daha fazla dinî ders içerdikleri görülmektedir. Mesela, İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi Fen Bilimleri Fakültesine ait ders programlarında ilk iki yıl Kur'an-ı Kerim, Tevhid, Fıkıh ve Kelam dersleri varken Kral Halid Üniversitesi bünyesindeki aynı fakültenin bölümlerinde ilk iki yıl sadece İslami Kültür dersi okutulmaktadır.

Suudi Arabistan dışındaki Körfez ülkelerinin sadece dinî ilimlerin öğretimine hasredilmiş herhangi bir müstakil yüksek öğretim kurumu kurmamış olmaları dikkat çeken bir noktadır. Bununla birlikte kurdukları millî üniversitelerde bu ihtiyacı gidermek üzere attıkları çeşitleri adımlar da göz ardı edilmemelidir. Mesela, 1967'de kurulan Kuveyt Üniversitesinin bünyesinde Hukuk ve Şeriat Fakültesi, 1977'de kurulan Katar Üniversitesinin bünyesinde Şeriat, Hukuk ve İslami Çalışmalar Fakültesi, 1978'de kurulan Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesinin bünyesinde Hukuk ve Şeriat Fakültesi vardı. Bahreyn'de ise 1978'de kurulan Sanatlar, Bilimler ve Eğitim Kolejinin bünyesinde Arapça ve İslami Çalışmalar bölümü bulunmaktaydı. O zamandan itibaren bazı değişiklikler yapılsa da yüksek din eğitimi bu üniversiteler bünyesinde devam etti. Hâlihazırda Katar Üniversitesi ile Kuveyt Üniversitesinin bünyesinde Şeriat ve İslami Çalışmalar Fakültesi, Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesinin Hukuk Fakültesi altında Şeriat ve İslami Çalışmalar bölümü ve son olarak 1986'da Sanatlar, Bilimler ve Eğitim Koleji ile Körfez Teknoloji Kolejinin birleşmesi ile kurulan Bahreyn Üniversitesinin Sanatlar Fakültesinin altında ise Arapça ve İslami Çalışmalar Bölümü vardır.¹⁰

Bu üniversitelerin Şeriat ve/veya İslami Çalışmalar alanlarında takip edilen ders programlarını kapsamlı bir şekilde karşılaştırmak bu çalışmanın sınırlarının dışındadır. Ancak bir fikir vermesi açısından Katar Üniversitesi Şeriat ve İslami Çalışmalar Fakültesinin Şeriat alanında lisans seviyesinde takip edilen ders programı aşağıdaki tabloda özetlenmiştir. İmam Muhammed bin Suud Üniversitesi Şeriat Fakültesinin ders programı ile karşılaştırıldığında Katar Üniversitesinin ders programının din dersleri açısından yoğunluğunun görece daha az olduğu görülmektedir. Elbette Şeriat Fakültesi öğrencilerinin alması gereken ana dersler ile farklı alanlardan alabileceği seçmeli dersler bakımından Katar Üniversitesinin sunduğu olanakların ders programına yansıtıldığı da bu noktada unutulmamalıdır.

10 Bu fakülte ve bölümler için ilgili üniversitelerin web sayfalarına bakınız: BAE Üniversitesi için <https://www.uaeu.ac.ae/>; Bahreyn Üniversitesi için <http://www.uob.edu.bh/>; Katar Üniversitesi için <http://www.qu.edu.qa/> ve Kuveyt Üniversitesi için <http://kuweb.ku.edu.kw/ku/ar/index.htm>

Tablo 12
Katar Üniversitesi Şeriat ve İslami Çalışmalar Fakültesi – Şeriat Lisans Ders Programı

Dersler	Dönemler							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Arapça	3	3	-	-	-	-	-	-
Akide	3	-	-	-	-	-	-	-
Tefsir	3	-	-	-	-	-	-	-
Analitik Hadis	3	-	-	-	-	-	-	-
Siyer Felsefesi	3	-	-	-	-	-	-	-
Kur'an İlimleri	-	3	-	-	-	-	-	-
Hadis İlimleri	-	3	-	-	-	-	-	-
İbadetler Fıkhı	-	3	-	-	-	-	-	-
İslami Kültür	-	-	3	-	-	-	-	-
İngilizce	-	-	3	3	-	-	-	-
Fıkıh Usulü	-	-	3	-	-	-	-	-
Muamelat Fıkhı	-	-	3	-	-	-	-	-
Mantık ve Araştırma Met.	-	-	-	3	-	-	-	-
Sufizm ve Ahlak	-	-	-	3	-	-	-	-
İslami Çalış. Çağdaş Met.	-	-	-	-	3	-	-	-
Zekat ve Vakıflar Fıkhı	-	-	-	-	3	-	-	-
İslam Fıkhına Giriş	-	-	-	-	3	-	-	-
Aile Hukuku	-	-	-	-	-	3	-	-
Şer'i Hükümler	-	-	-	-	-	3	-	-
Miras Fıkhı	-	-	-	-	-	-	3	-
Mezuniyet Tezi	-	-	-	-	-	-	-	3
Şirketler, Vesikalar Fıkhı	-	-	-	-	-	-	-	3
Şeriat – Seçmeli	-	-	-	-	-	3	3	3
Seçmeli Ders	-	-	3	-	3	3	6	3
Mecburi Dersler	-	-	-	3	3	3	3	3

Kaynak: Katar Üniversitesinin Şeriat ve İslami Çalışmalar Fakültesi!¹

http://www.qu.edu.qa/static_file/qu/colleges/shariaa/documents/sharia_plan2013.pdf

Körfez ülkelerinde, dinî ilimlere yönelik olarak sadece lisans seviyesinde değil, yüksek lisans ve doktora seviyesinde de eğitim verilmektedir. Mesela, İmam Muhammed bin Suud Üniversitesinin Şeriat Fakültesi Fıkıh, Fıkıh Usulü ile İslami Kültür üzerine hem yüksek lisans hem de doktora programları yürütmektedir. Kuveyt Üniversitesinin Şeriat Fakültesi ise Hadis ve Fıkıh alanlarında yüksek lisans ve doktora, Tefsir ve Kelam alanlarında ise yüksek lisans programları yürütmektedir. Katar Üniversitesinin Şeriat ve İslami Çalışmalar Fakültesi ise Fıkıh ve Fıkıh Usulü alanında hem yüksek lisans hem de doktora programı yürütmektedir. Öte yandan Bahreyn Üniversitesi ve Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi tarafından dinî ilimlerde yüksek lisans veya doktora programı hâlen daha açılmamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada yürütülen tartışmalara dayanarak iki saptama yapmak mümkündür. Bunlardan ilki Körfez ülkelerinde gerçekleştirilen dinî eğitimin, modern öncesi dönem-

de özerk bir faaliyet şeklinde ve çoğunlukla kişisel gayretlerle devam ediyor olmasıdır. Petrolün keşfi ile başlayan modern dönemde devletin din eğitimi kendi kurduğu okullarda sağlayarak başlaması, din eğitiminin tarihî özerkliğinin sonunu getirdi. Bu olgu, her ne kadar din adamı kesimi için olumsuz görünse de geniş bir perspektifle toplum geneli üzerinden bakıldığında olumlu bir anlam kazanmaktadır. Zira modern öncesi dönemde din eğitimi ancak belirli seviyede maddi imkâna sahip kesimlerin kaldırabileceği bir finansal yükümlülük gerektirmekteydi. Oysa toplumun büyük bir çoğunluğuysa temel seviyede eğitimi bile karşılayabilecek maddi güçten yoksundu. Buna karşın modern dönemde devletin din eğitimi üstlenerek herhangi bir finansal yük getirmeden ve ayırım gözetmeksizin bütün vatandaşlarına ulaştırması, din eğitiminin bir anlamda demokratikleşmesini sağladı. Bu görece demokratikleşme sürecinin en önemli etkisi ise tarihî olarak oligarşik bir yapıya sahip din adamları sınıfının daha alt sınıftan gelenlerin girişiyile sınıfsal-kabilesele altyapısının değişmesi oldu.¹¹

Bu çalışmada yürütülen tartışmaya dayanarak yapılabilecek ikinci saptama ise Suudi Arabistan'ın, dinî eğitimin çeşitliliği ve yoğunluğu açısından diğer Körfez ülkelerinden açık bir şekilde farklı olduğudur. Aslında bu yeni bir farklılık değildir. Suudi Arabistan'daki din eğitimi modern öncesi dönemde de diğer Körfez ülkelerinden belirtilen açıdan farklı olup petrolle gelen zenginlik bu farklılığı sadece pekiştirmiştir. Bu farklılığın tarihî ve güncel kaynağı elbette dinî eğitimin birey için yarattığı imkânlardır. Bir diğer deyişle Suudi Arabistan'da dinî eğitim alan biri için iş imkânları, diğer Körfez ülkelerine nispetle çok daha geniştir. Bu durumun belirgin bir göstergesi olarak Şeriat Mahkemeleri örnek verilebilir. Suudi Arabistan'da genel mahkeme statüsündeki Şeriat Mahkemeleri,¹² diğer Körfez ülkelerinde genel mahkemelerin gölgesinde ikincil mahkemelerdir ve sadece aile, miras gibi konularda yetkilidir. Bu itibarla Suudi Arabistan'ın dinî yargıç ihtiyacının sadece coğrafi büyüklükten kaynaklanmadığı, Şeriat Mahkemelerinin yetkilerinin genişliğinin de etkili olduğu muhakkaktır.

Bu çalışmanın konu üzerine son sözü söylemediği aşikârdır. Bilakis birçok açıdan yetersizdir. Daha önce itiraf edildiği üzere çalışma din eğitiminin içeriğine bakmamıştır. Gelecek çalışmalar Körfez ülkelerinde din eğitiminin içeriğine bakarak bu ciddi eksikliği giderebilir. Diğer bir eksiklik ise çalışmanın tarihe kuş bakışı bakması ve herhangi bir eğitim seviyesine yoğunlaşmamasıdır. Bu bağlamda gerçekleştirilecek ardıl çalışmaların belirli tarihî dönemlere ve/ veya eğitim seviyesine ve/ veya üniversitelere yoğunlaşmasının konuya daha fazla ışık tutacağı öngörülmektedir.¹³

11 Suudi Arabistan'da din adamları üzerine kapsamlı bir çalışma için bk. Mouline (2014). Konu ile bağlantılı olarak not etmek gerekir ki dinî bir muhalefet olan Sahva hareketinin 1990'larda Suudi Arabistan'da ortaya çıkışının başat hazırlayıcısı din adamları sınıfının modern eğitim kurumlarının açılmasıyla geçirdiği sınıfsal değişimdir. Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bk. Lacroix (2011).

12 Suudi Arabistan'daki yargı sistemi üzerine kapsamlı bir çalışma için bk. Yargı (2016).

13 Medine İslam Üniversitesine yoğunlaşan bir çalışma için bk. Farquhar (2016).

Extended Abstract

The Modern State and Religious Education in Arab/Persian Gulf Countries*

Birol Başkan¹

Abstract

This article discusses the changes that have taken place in religious education over the course of modern state building in Arab countries that border the Arab/Persian Gulf. The article argues that in the pre-modern state period religious education was essentially private, undertaken autonomously by individual religious scholars. However, religious education was not accessible for all segments of the society and had remained at a quite basic level. Over the course of modern state building the state began to undertake religious education and as a result completely destroyed religious education's historical autonomy. Yet the modern state has also made religious education accessible for all segments of society and offered it at much higher levels than available before.

Keywords

Religious education • Modern state • Religious scholars (Ulama) • Saudi Arabia • Gulf states

* This is an extended abstract of the paper entitled "Basra Körfezi ülkelerinde modern devlet ve din eğitimi" published in *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*.

Received: August 12, 2018 / **Accepted:** December 9, 2018 / **OnlineFirst:** December 30, 2018.

1 Correspondence to: Birol Başkan (PhD), The Middle East Institute. Email: birolbaskan@yahoo.com

To cite this article: Başkan, B. (2018). The modern state and religious education in Arab/Persian Gulf countries. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2, 185–208. <https://dx.doi.org/10.12738/talim.2018.2.0005>

For most of the Muslim world the 19th and 20th centuries have passed under the shadow of military, economic, political, and cultural hegemony of Europe and the United States. Under pressure many Muslim statesmen began to undertake comprehensive reforms, generally described as modernization or westernization or modern state building, all of which brought about very drastic changes. Religious education has also changed in the midst of the broader unfolding process of modernization/westernization/modern state building. This study aims to shed light on the changes and transformations that have taken place in religious education in five Arab countries on the coast of Arab/Persian Gulf: Bahrain, Qatar, Kuwait, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates.

Two observations can be made based on the findings of this article. First, in the pre-modern state period, which lasted in the Gulf until the 1950s, religious education had been autonomous from the state and continued thanks to the personal efforts of religious scholars. Over the course of modern state building, which became possible after the discovery of oil, the state began to provide religious education in its schools and, thus brought an end to religious education's historical autonomy.

This seems to be a negative outcome for religious scholars. Yet, from another perspective it was positive. This is because in the pre-modern state period religious education created such a financial liability that only a few families with enough wealth could afford. The overwhelming majority of society did not have such wealth and could not therefore finance the education of their children even at the most basic level. Over the course of modern state building, religious education had become accessible to all citizens irrespective of their wealth for the state has come to provide religious education without imposing any financial burden on any of its citizens. In a sense the modern state democratized religious education. The most important consequence of state provision of religious education was the change in the class-tribal composition of religious scholars as more and more religious scholars have come from lower classes and more diverse tribal backgrounds.

The second observation that can be made based on the findings of this study is that Saudi Arabia's religious education clearly differs from other Gulf countries in terms of its variety and intensity of religious classes offered in its education system. This difference is in fact not new. In the pre-modern state period as well Saudi Arabia was different other Gulf countries in terms of available religious education in the Kingdom. The oil wealth-induced changes have only preserved this historical difference. The most important reason that distinguished Saudi Arabia different from other Gulf countries is of course the presence of a native class of religious scholars which embraced rather fanatically a certain religious interpretation, Wahhabism. Religious scholars in Saudi Arabia have preserved their influence in and over the

state as much as possible over the course of modern state building and were therefore able to significantly influence the character of the state in Saudi Arabia. As a result, work opportunities for those who receive religious education in Saudi Arabia are, and has always been, much broader than they are in other Gulf countries. To give a single example, the general courts in Saudi Arabia are Sharia Courts. In other Gulf countries, Sharia Courts are secondary courts in the shadow of general courts, and are only authorized on issues like family and heritage. Therefore, Saudi Arabia's need for religious judges is not just caused by its geographical size. The extent of Sharia Courts' authority is also important.

This study has not said the last word on this subject. As a matter of fact it is rather limited in scope. Religious education in any country can be researched on two different dimensions: while the first dimension looks into the content of religious education, the other dimension looks into the autonomy of religious education from the state or other political or economic power elites. A study that focuses on the content of religious education mainly looks at, for example, the impact of traditional or modern Islamic thought or of literalist Salafism on the topics covered in religious classes. On the other hand, a study that focuses on the autonomy of religious education mainly looks at how autonomous religious education is in finance, organization, or operation from the state or other political and economic power elites. Of course following the changes and transformations of religious education in both dimensions is more desirable, but not possible in a study of the size of an academic article. This article looks into the changes and transformations of religious education over the course of modern state building in five Gulf countries only at one level and calls for further research on both levels.

الملخص الموسع

الدولة الحديثة والتعليم الديني في دول الخليج*

Biol Başkan

الملخص

نتناول في هذه المقالة التغيير الذي حصل على التعليم الديني أثناء فترة بناء الدولة الحديثة في دول الخليج العربي . ما قبل الدولة الحديثة كان التعليم الديني يدار من قبل أشخاص معينين بشكل مستقل تماما عن الدولة . غير أن التعليم الديني لم يكن في متناول جميع شرائح المجتمع ، وبقي بمستوى أساسي إلى حد ما . مع بناء الدولة الحديثة بدأت الدولة بإدارة والإشراف على التعليم الديني ، وهكذا تم إلغاء استقلالته التاريخية تماما . ومع ذلك ، فإن الدولة الحديثة جعلت من الممكن إيصال التعليم الديني لجميع شرائح المجتمع وتقديمه على مستوى بما يراعي حدوده .

الكلمات المفتاحية

التعليم الديني • الدولة الحديثة • العلماء • المملكة العربية السعودية • دول الخليج

الدولة الحديثة] Başkan, B. (2018). The modern state and religious education in Arab/Persian Gulf countries للاستشهاد بهذه المقالة [والتعليم الديني في دول الخليج. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 2, 185–208.

الرابط الإلكتروني لهذه المقالة: <http://dx.doi.org/10.12738/talim.2018.2.0005>

لقد مرت عملية تحديث العالم الإسلامي أو تأثره بالغرب في الجزء الأكبر من القرنين التاسع عشر والعشرين ، في ظل الهيمنة العسكرية والاقتصادية والسياسية والثقافية الأوروبية الأمريكية. كان للضغط المباشر أو التأثير الثقافي للهيمنة المعنية العديد من التغيرات والتحولات المختلفة والشاملة في البلدان الإسلامية خلال هذه الفترة الطويلة. وقد أخذ التعليم الديني نصيبه من هذه التغيرات والتحولات. تلقي هذه الدراسة الضوء على التغيرات والتحولات في التعليم الديني أثناء عملية التحديث أو التأثر بالغرب من خلال مثال دول الخليج العربي الخمس هي البحرين وقطر والكويت والمملكة العربية السعودية والإمارات العربية المتحدة.

وفقا لما تم مناقشته في هذه المقالة فإنه تم التوصل إلى ملحوظتين . بادئ ذي بدء ، في فترة ما قبل التحديث أو التأثر بالغرب في دول الخليج ، والتي استمرت حتى الخمسينات ، كان التعليم الديني نشاطاً ذاتياً مستقل واستمر في أغلبه بواسطة الجهود الشخصية وإمكانيات رجال الدين. في عملية التحديث أو التأثر بالغرب ، والتي أصبحت ممكنة بفضل اكتشاف النفط ، بدأت الدولة في توفير التعليم الديني في المدارس التي أنشأتها بنفسها ، وبالتالي أدت إلى نهاية الاستقلال الذاتي التاريخي للتعليم الديني.

على الرغم من أن ذلك قد يبدو نتيجة سلبية لرجال الدين ، إلا أن له نتيجة إيجابية من وجهة نظر مختلفة. بالإضافة إلى أن في الفترة ما قبل التحديث أو التأثر بالغرب ، كان التعليم الديني يتطلب التزاماً مالياً لم تكن تتحمله سوى العائلات ذات مستوى مالي معين . ولربما لم تتمكن الغالبية العظمى من السكان تحمل كلفة التعليم الأساسي حتى. مع تحديث الدولة أو تأثرها بالغرب قامت الدولة بأخذ إدارة التعليم الديني على عاتقها وحرص على إستفادة كل مواطن دون تشكيل أي عبء مالي ، وإيصال التعليم الديني إلى كل جزء من المجتمع. بمعنى آخر فإنه وبحديث الدولة فإنه التعليم الديني تم صبغه بالصبغة الديمقراطية. وكانت النتيجة الأكثر أهمية لهذا التغيير هي تغيير البنية التحتية القبلية الطبقية مع إدخال طبقة رجال الدين الذين كانوا من الأقلية تاريخياً.

الملاحظة الثانية المستندة إلى المناقشة في هذه الدراسة هي أن المملكة العربية السعودية تختلف بشكل واضح عن دول الخليج الأخرى من حيث تنوع وكثافة التعليم الديني. في الواقع ، هذا ليس فرقا جديداً. كانت المملكة العربية السعودية مختلفة من حيث التعليم الديني بالنسبة لدول الخليج الأخرى في فترة ما قبل التحديث أو التأثر بالغرب. لقد حافظ وجود ثروة النفط على هذا الاختلاف فقط. إن السبب الأهم في أن المملكة العربية السعودية كانت مختلفة عن دول الخليج الأخرى كان بالطبع وجود طبقة محلية من رجال الدين الذين كانوا مرتبطين بفهم ديني معين. في المملكة العربية السعودية ، حافظ رجال الدين على قوتهم في عملية التحديث أو التأثر بالغرب قدر الإمكان ، ومن الممكن أن ذلك أثر بشكل كبير على طبيعة الدولة. ونتيجة لذلك ، فإن فرص العمل في المملكة العربية السعودية للذين حصلوا على التعليم الديني أكبر بكثير مما هي عليه في دول الخليج الأخرى. على سبيل المثال : في المملكة العربية السعودية المحاكم العامة هي المحاكم التي تقضي بالشريعة الإسلامية أو المحاكم الشرعية . في دول الخليج الأخرى ، المحاكم الشرعية هي محاكم ثانوية في ظل المحاكم العامة ولا يتم اللجوء إليها إلا في أمور الأسرة والميراث. ولذلك ، فإن حاجة المملكة العربية السعودية إلى القضاة الدينيين ليست فقط بسبب الحجم الجغرافي. مدى سلطات المحاكم الشرعية مهم أيضاً.

هذه الدراسة بالطبع لم تقل الكلمة الأخيرة حول هذا الموضوع. حيث أن هذه الدراسة محدودة للغاية. في أي بلد ما ، يمكن مناقشة التعليم الديني تحت فئتين مختلفتين مع تمييز دقيق: في حين أن الفئة الأولى هي محتوى التعليم الديني ، والفئة الأخرى هي استقلالية التعليم الديني عن الدولة أو عن النخب السياسية والاقتصادية الأخرى. في أي دراسة تركز على محتوى التعليم الديني وأثار الفكر الإسلامي العقلاني المعاصر أو حركة السلفية الحرفية أو الطوائف التقليدية في الطائفة أو التحديث في عملية التحديث أو التأثر بالغرب في التعليم الديني في أي بلد أو منطقة ، في حين تركز الدراسة على استقلالية التربية الدينية ومدى استقلالها عن النخبة السياسية والاقتصادية . من المستحيل بالطبع متابعة تغيير وتحويل التعليم الديني في

كلتا الفئتين في دراسة أكاديمية بحجم هذه المقالة. تبحث هذه الورقة فقط في تغير وتحويل التعليم الديني في دول الخليج الخمس أثناء عملية التحديث الدولة والتأثر بالغرب وتدعو للقيام بالدراسات بما يخص هذا الموضوع في المقام الأول .

المراجع/Kaynakça/References

- Al-Bassam, A. A. (1998). *Ulama Najd Hilaal Sumaaniyya Kurun*. Riyad: Dar al-Asime.
- Al-Juhany, U. M. (2002). *Najd before the Salafi reform movement*. Reading: Ithaca Press.
- Al-Sharaf, A. A. E. (1992). *A comparative study of the development of the primary stage of Islamic religious education in the state of Kuwait and the Kingdom of Saudi Arabia from 1950 to 1990*. (Doctoral dissertation). Sheffield University.
- Al-Misnad, S. A. (1984). *The development of modern education in Bahrain, Kuwait and Qatar with special reference to the education of women and their position in modern Gulf society* (Doctoral dissertation). Durham University.
- Büyükkara, M. A. (2016). *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Carter, R. (2005). The history and prehistory of pearling in the Persian Gulf. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48(2), 139–209.
- Commins, D. (2006). *The Wahhabi mission and Saudi Arabia*. New York: I.B. Tauris.
- Crawford, R. (2002). *What is religion?* London: Routledge.
- Farquhar, M. (2016). *Circuits of faith: Migration, education, and the Wahhabi mission*. Stanford: Stanford University Press.
- Gündoğdu, Y. B. (2013). Suudi Arabistan eğitim sistemi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 135–138.
- Gündoğdu, Y. B. (2017). Suudi Arabistan'ın İHL'si: Hafızlık okulları. İ. Erdem, İ. Aşlamacı ve R. Uçar (Ed.), *Geleceğin inşasında İmam Hatip Okulları* (Cilt II. s. 117–128). İnönü Üniversitesi.
- Kobaisi, A. J. (1979). *The development of education in Qatar, 1950-1977: With an analysis of some educational problems* (Doctoral dissertation). Durham University.
- Kurşun, Z. (2004). *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz çekişmesi: Katar'da Osmanlılar, 1871-1916*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lacroix, S. (2011). *Awakening Islam: The politics of religious dissent in contemporary Saudi Arabia* (G. Holoch, trans.). Boston: Harvard University Press
- Mouline, N. (2014). *The clerics of Islam: Religious authority and political power in Saudi Arabia* (E. S. Rundell, trans.). New Haven: Yale University Press.
- Trial, G. T., & Winder, R. B. (1950). Modern education in Saudi Arabia. *History of Education Journal*, 1(3), 121–133.
- Yargı, M. A. (2016). *Suudi Arabistan'ın yargı sistemi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.